

OSMANLI'NIN MODERN İLKÖĞRETİM POLİTİKASI: SIBYAN MEKTEBİNDEN MEKTEB-İ İBTİDAİYEYE GEÇİŞ

THE MODERN EDUCATIONAL POLICY OF OTTOMAN EMPIRE: TRANSITION FROM SIBYAN SCHOOLS TO İBTİDAİYE SCHOOLS

Ozan DERVİŞOĞLU

Üsküdar Rauf Orbay İlkokulu Müdürü, İstanbul/Türkiye
ORCID ID: 0000-0002-8823-3778

Ali Yaşar DÜZCÜ

Üsküdar Hattat İsmail İlkokulu Müdürü, İstanbul/Türkiye
ORCID ID: 0000-0003-1845-9752

Örsan ÖZKAN

Üsküdar 3. Selim İlkokulu Müdürü, İstanbul/Türkiye
ORCID ID: 0000-0003-2041-2574

Cite As Dervişoğlu, O.; Düzcü, A.Y. & Özkan, Ö. (2021). "Osmanlı'nın Modern İlköğretim Politikası: Sıbyan Mektebinden Mekteb-İ İbtidaiyeye Geçiş", International Academic Social Resources Journal, (e-ISSN: 2636-7637), Vol:6, Issue:25, pp:962-971

ÖZET

Türkiye'de modern ilkokulların temellerinin nasıl atıldığı ve bu temelin hangi şartlarla olgunlaştığı bu makalenin temel çıkış noktasıdır. Cevabını bulmak için Osmanlı dönemine indiğimizde karşımıza ibtidaiye mektepleri adıyla anılan ve geleneksel Osmanlı ilkokulları olan sıbyan mekteplerinden ayrı olarak düşünülen bu okullar çıkar. İbtidaiye mekteplerinin ortaya çıkış şartları Osmanlı Devleti'nin modernleşme hikayesinin aşağıdan bir şekilde planlanmasıdır. Toplumun bütün kesimleri artık devletin toptan modernleşme projesine böylece dahil edilmiştir. Osmanlı yöneticileri devletin ve toplumun Batı Avrupa ülkelerine göre geri kaldığının farkındadır ve bunun için sadece yüksek tahsil vererek bu işi çözemeyeceğini anlamıştır. İlkokulları modernleşme adına o dönem için siyasi / bürokratik elitin kafasında iki türlü bir yöntem vardı. Sıbyan mekteplerini ıslah etmek ve ibtidaiye mektepleri açmak. Sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi amacının da asıl hedefi aslında ikinci amaca, yani ibtidai mekteplerine hizmet edecektir.

Anahtar Kelimeler: Modernleşme, Osmanlı, İbtidaiye Mektebi, Sıbyan Mektebi, İlköğretim

ABSTRACT

The main starting point of this article is how the foundations of modern primary schools were laid in Turkey and the conditions under which this foundation matured. When we descend to the Ottoman period to find the answer, we encounter the schools, which are called Ibtidai schools and are considered separate from the traditional Ottoman primary schools (Sıbyan Mektebi). The conditions for the emergence of Ibtidai schools are the planning of the modernization story of the Ottoman Empire from below. All segments of society were included in the state's wholesale modernization project in this way. Ottoman administrators were aware that the state and society were backward compared to Western European countries, and they understood that they could not solve this problem simply by giving higher education. Ottoman rulers were aware that the state and society were backward compared to Western European countries. They understood that they could not solve this problem simply by giving higher education. There were two methods in the minds of bureaucrats at that time in order to modernize primary schools: Improving the primary schools (Sıbyan Mektebi) and opening Ibtidai Schools. The main goal of the improvement of primary schools will actually serve the second purpose, namely Ibtidai schools.

Key words: Modernization, Ottoman, Ibtidaiye School, Sıbyan School, Primary Education

1. GİRİŞ

Günümüzdeki ilkokulların temelleri 19. yüzyılın son çeyreğinde atılmıştır. Böyle bir tarihlendirme ise bizi Osmanlı Devleti'nin son elli yılına kadar götürür. Mekteb-i İbtidaiye adıyla bilinen bu ilkokullar Osmanlı'nın 1872'den itibaren tercih edeceği yeni / modern okullardır. Ancak bu yeni modern ilköğretim okullarına geçiş bir anda ve hızlı bir şekilde gerçekleşmedi. Osmanlı'nın geleneksel ilköğretimleri sayılabilecek olan sıbyan mekteplerinden modern ibtidaiyelere doğru bir geçişin olduğunu söyleyebiliriz. Bu makale böyle bir geçişin olduğunu iddia etmektedir. Keskin ve birini bırakıp diğerine geçiş değil, sıbyan mekteplerinden ibtidaiye mekteplerine geçiş. Böyle bir geçiş 19. yüzyılın ikinci yarısında başlayıp devletin sonuna kadar sürmüştür. Ancak bu geçişin nasıl gerçekleştiğine dair bir iz sürmemiz gerekiyor.

Geleneksel sıbyan mekteplerinden modern mekteplere geçişin birkaç yol üzerinden yürüdüğünü belirtmeliyiz. Bu yolun iki sac ayağı olduğunu görüyoruz. Makalemizi dayandırdığımız temel noktada burasıdır. Nedir bu sac ayakları? Yöntemsel olarak söz konusu geçiş değerlendirildiğimiz temel iki nokta sırasıyla şunlardır: Sıbyan mekteplerinin dönüştürülmesi ve ibtidaiye mekteplerinin açılması. Aslında her konuda birbiri ile iç içedir, fakat burada öne çıkaracağımız en önemli temel husus devletin modernleşme paradigmasına olan inancı ve bu doğrultuda Tanzimat bürokrasisinin modern okullar açma iradesidir.

Makalemizde modernleşme paradigmasını esas alarak Osmanlı merkezi bürokrasisinin ilköğretim konusunu nasıl ele aldıklarını, neden sıbyan mektepleri varken yeni ilkokullar açmaya çalıştığı sorgulanacaktır. Bu sorgulamayı yaparken geleneksel sıbyan mektepleri ile modern ibtidaiyeler arasındaki ilişkiyi, devletin bu konuya bakışını da yakından görme fırsatı bulacağız. Yeni ilkokullar konusunda devrin sultanı II. Abdülhamid zamanında bu konunun ele alınışı ve eğitimin yaygınlaştırılması da ayrıca dikkate değer bir husustur.

2. MODERNLEŞME BAĞLAMINDA İLKÖĞRETİM

Türk eğitim tarihinde okulların modernleştirilmesi 18. yüzyılın ikinci yarısında açılan Hendesehane ve ardından Mühendishanelere kadar götürülebilir. Osmanlı merkezi bürokrasisi bu yüzyılda askeri alanda Avrupa'dan geri kaldığını anlamıştı. Bunun da etkisiyle yukarıda açıldığını söylediğimiz okullar da askeri alanda yeniliklere yönelik yüksek okullar olarak karşımıza çıkar. Bundan sonra 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde önce Mekteb-i Tıbbiye ve Mekteb-i Harbiye açıldı. Bu okulların da açılma sebebi yine öncelikle askeri kaygılardı.

Tanzimat'ın ilanı (1839) ile birlikte devleti yönetenler sadece askeri sahada değil, hemen her alanda modernleşme konusuna eğildi. Devlet için Tanzimat'ta yapılan en önemli şey eğitimin yaygınlaştırılması olacaktır.

Osmanlı siyasi eliti 18. yüzyılda mevcut Osmanlı eğitim kurumlarının çağın bilim, teknoloji ve ekonomik anlayışına herhangi bir katkı sağlamadığını yakından görme fırsatı bulmuştu. Tanzimat'a gelene kadar Osmanlı bürokratları daha çok askeri eğitim alanında okullar açtılar. Bu okullar birer yükseköğretim kurumları olarak hizmet vermekteydiler. Bir başka deyişle acil reform ihtiyacının bir gereği olarak yüksek öğretilere yönelmiş olan devleti yönetenler, eğitim reformuna o dönem için ve belki de haklı olarak yukardan başlamak zorundaydılar. Ancak Tanzimat dönemine gelindiğinde Osmanlı yönetimini elinde tutanlar hemen her alanda modernleşmenin kaçınılmaz bir olgu olduğunu düşündüler.

Modernleşmenin bir olgu olduğunun farkında olan siyasi elit, Tanzimat'tan itibaren devletin ihtiyaç duyduğu askeri, mali ve sanayi alanında ortaokul ve lise seviyesinde okullar açmaya başladı. İlköğretimler ise geleneksel sıbyan mekteplerine mecburen bırakılmıştı. Devlet, Tanzimat ile modern bir devlet kurma sürecine girmişti; şimdi yapılması gereken en önemli şey ise devletin ihtiyaç duyacağı memurları yetiştirmektir. Bunun için de II. Mahmud döneminin sonlarından itibaren ilk rüştiyeler açılmıştı. Tanzimatçılar bu rüştiyeleri artırarak söz konusu memur ihtiyacını karşılamayı hedefliyorlardı.

Rüştiyeler her anlamda modern okullardı, ancak sıbyan mekteplerinden gelen öğrencilerin yetersiz oluşları bu okullardaki eğitim seviyesini de olumsuz etkiliyordu. Daha açık ifade edecek olursak sıbyan mektepleri geleneksel eğitim sistemini 15. Yüzyıldan itibaren sürdürdüğünden ötürü Tanzimat'ın modern rüştiyelerine öğrenci yetiştirmede işlevsiz kalıyordu. Tanzimatçılar ilköğretimi Evkaf Nezaretine ile Şeyhülislamlık kurumunun tekeline bırakmışlardı. Sıbyan mektepleri uzun yıllar, reform programlarının dışında bırakılmak zorunda kalmıştı. Buna karşın Tanzimat bürokratları 1862-63 yıllarında sıbyan mekteplerini reform programına almaya başladılar. Sonunda yöneticiler sıbyan mekteplerinin rüştiyelere kaliteli öğrenci vermediklerini bu süreçte görmüşlerdi. Tanzimatçılar, kesin kararlarını vermişlerdi. Sıbyan okullarının rüştiyelere iyi öğrenci vermesi için bu okulların ıslah edilmesi ve bu okulların yanına ibtidai adı verilecek olan yeni modern ilkokulların açılması artık zaruridiydi (Kodaman, 1991: 66; Ergin, 1977: 466).

Tanzimat bürokratları için eğitimde yenileşme şarttır. Bu adımı atmak içinde yeni bir mottoya ihtiyaçları vardı: Usul-i cedid. Kavram, tam da Osmanlı modernleşmesinin bilim ve eğitim alanındaki ana hedefini anlatmak için seçilmişti. Usul-i cedid, Tanzimat sonrası geleneksel öğretim metotları yerine yeni öğretim yöntemlerinin uygulaması olup, ders araç ve gereçlerinde de bir yenileşmeyi ifade eden yeni bir yaklaşımdır. Tüm eğitim alanında olsa da daha çok da ilköğretim alanında bir modernleşmeyi bize anlatır (Akyüz, 2007:207)

Osmanlı eğitimine yön veren yöneticiler 1868'de İstanbul'da bir "darülmualimin-i sıbyan" açarak ilkokullara yetiştirilecek öğretmenler konusunda daha net bir adım attı. Bundan bir yıl sonra 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesinden sonra devlet ilköğretim işinde şu siyaseti takip edecektir: Sıbyan okulları dışında ibtidai okullar açmak ve sıbyan okullarını tedrici olarak ve geleneksel eğitimi savunan zümreleri kuşkulandırmamak ve onların dikkatini çekmeden usul-i cedid üzere ders veren yeni bir şekilde getirmek. Babıali, bu politikasını imparatorluğun sonuna kadar sürdürmüştür. Bu politika 1876 yılına ilan edilen Kanun-i Esasi'de de tekrarlanmıştır: "*Osmanlı efradının kaffesince tahsil-i maarifin birinci mertebesi mecburi olacak ve bunun derecatı ve teferruatı nizam-ı mahsus ile tayin kılınacaktır*" maddesi, ilköğretim

konusunu anayasal bir güvence altına alarak devletin modern ilkokulları ülkenin insan kaynaklarında ciddi bir temel olarak gördüğünü gösteriyordu. Devlet eski sistem sıbyan mektepleri ile yeni dünya düzeninde ihtiyaç duyduğu insan kaynağını yetiştiremeyeceğini de ilan etmiş oluyordu. Bunu kanıtlayan en önemli adımlardan biri de 1879'da Maarif Nezaretinde “mekatib-i sıbyaniye dairesi”nin kurulmasıydı. Adı geçen dairenin kurulması ile beraber ilköğretim alanında imparatorluk taşrasında taşra maarif teşkilatları kurulmaya başlandı. (Kodaman, 1991: 67; Hızlı, 2008: 88) Taşradaki bu ilköğretim teşkilatları modern ilkokullarda yaşanan sorunları yakından gözlemleyerek merkezi sık sık uyarılmışlardır. Böylece modern ilkokulların Osmanlı ülkesinde yerleşmesinde taşra teşkilatlarının da önemli bir payı olduğunu söylemek gerekir.

Osmanlı yönetimi Tanzimat'ın son dönemlerine doğru kararını modern ibtidaiyelerden yana vermişse de bu konuda mütereddit bir tavır taşımaya da devam etti. İlk zamanlar bu çekince daha yüksek seviyede idi, ancak II. Abdülhamid zamanında, özellikle de 1880'lerden sonra devlet hemen her alanda olduğu gibi eğitimde de kararını modern olandan yana kullanmıştı. Burada bilhassa II. Abdülhamid ve rejiminin modernist kalkınma hamlesini önde tuttuğunu belirtmeliyiz. Bu yönüyle o da aslında tipik Tanzimat yöneticisi gibi davranıyordu. Bunda da şaşılacak bir şey yoktur. Devletin varlığının devamı ancak modern kurumlarının ikamesi ile mümkün olacaktı.

Modern okulların ihdas edilmesi sadece devletin varlığın ikame etmeye hizmet etmeyecektir; aynı zamanda iktidarı elinde bulunduranların gücünü, devletin otoritesinin tesisini de sağlama amacı güdecektir. Tanzimatçılar her ne kadar eğitimin modernleşmesi ile devletin otoritesini tam da Batı'daki ulus-devlet sürecine hizmet eder gibi- sağlamak amacıyla iseler de, eğitimde modernleşmenin İslamlaşmaya da hizmet edeceğini görmüşlerdi (Somel, 2010) Aşağıda da görüleceği gibi ibtidai mekteplerden beklenen bir başka hedef ilkokul seviyesindeki çocukların İslam eğitimini hakkıyla almasıydı.

3. SIBYAN MEKTEPLERİNİ MODERNLEŞTİRME ÇABALARI

İbtidaiye mekteplerinin açılışına giden ilk adımlar sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi üzerinden atılmıştır. Devleti yönetenler açıkça ‘modern ibtidaiyeleri açıyoruz’, diyemeyecekti. Onun yerine sıbyan mekteplerinin ıslah ettiklerini kamuoyuna deklare edeceklerdi. 1872'de ilk ibtidaiyenin açıldığı tarihte Maarif Nezareti sıbyan mekteplerinin ıslahı işini açıkça gündeme taşıma gereği duydu. Nezaretin 20 Temmuz 1872'de Babıali'ye yazdığı bir yazıda bunu açıkça görüyoruz (BOA. MF.MKT, 2-150, 14 Cemaziyelevvel 1289 / 20 Temmuz 1872). Nezaret, sıbyan mekteplerini ilim ve maarifin kaynağı ve insanlığın olgunlaşmasının temeli olarak gördüğünü söyleyerek başladığı yazısında, bu mekteplerin ıslah / reform edilmezse, yine bunların üstünde olan diğer mekteplerin “her ne kadar tanzim olursa ve bu yolda ne suretle masraf” edilse yine tam anlamıyla genele yayılamayacağını belirtir. Burada nezaret gerçekte sorunu çok iyi bir şekilde ortaya koymuş görünüyor. Hem ihtiyacı söylüyor hem de mevcut sıbyan mektepleriyle yola çıkılamayacağını açıkça anlatıyor.

Nezaret daha önceden İstanbul'da bir sıbyan darülmualliminin (erkek öğretmen okulu) açıldığını¹, bu sayede sıbyan mektepleri hocalarından çoğunun eğitimden geçirildiğini ve bu talimden çok büyük verim alındığını ifade eder. Ancak kısa mektep kısa bir süre sonra kapatılmıştır ve bu çok büyük bir kayıptır; zira sıbyan mektebi hocaları eski mesleklerine ve alışkanlıklarına geri dönmüştür. Bu ise umum ahali çocuklarının istenilen talim ve terbiyeyi edinmemelerine sebep olmuştur. Tekrar bu darülmualliminin açılması için Maarif Nezareti, Babıali'yi ikna etmeye çalışır. İstanbul'da bulunan sıbyan mektepleri hocaları istenilen seviyede talim etmek ve ileride bazı vilayet merkezlerinde açılacak diğer sıbyan darülmuallimlerine de hoca yetiştirmek için İstanbul'daki sıbyan darülmualliminin yeniden açılması gerekmektedir. Nezaret okulun talep edilmesini istemekle yetinmez; bu sıbyan darülmuallimini yeniden açıldığında okulun muallimliğine önceki sıbyan müdürü olan Cevdet Bey'i önerir. Cevdet Bey yeni eğitim usulüne (usul-i cedide) tam anlamıyla hakim biridir.

Tanzimat'tan II. Meşrutiyet'e ülkeyi yöneten Osmanlı yöneticileri için sıbyan mektebi ıslah edilmesi gereken kurumlardı. Ancak bu ıslah / reformların tedrici olması gerekiyordu. Sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi hususu imparatorluğun sonuna kadar hükümetleri meşgul eden bir olgu olarak varlığını her daim sürdürdü.

Sıbyan mekteplerinin ıslah edilmesi ibtidaiye mekteplerinin açılması ile beraber gündemden hiç düşmedi. Bazı yıllar hem merkezden hem de taşra yöneticilerinden bu hususta sürekli yazılar kaleme alındı. Özellikle ibtidaiye mekteplerinin açılması, yöneticilerin gözünde sıbyan mekteplerinin gözden geçirilmesine olan inancı giderek artırdı. Osmanlı maarifinin başında bulunanlar ve elbette hükümet bu konuda kararlıydı.

¹ Mektebin açılışı 1868 sonlarında yahut 1869 başlarında olmalıdır. Bkz., BOA, A.MKT.MHM, 437-89, 25 Zilkade 1285 / 9 Mart 1869.

Sıbyan mekteplerinin reforma tabi tutulması ve onun paralelinde, ondan çok daha önemli olarak ibtidaiye mekteplerinin açılması, bu eski geleneksel okulların yeniden ele alınmasını zaruri hale getirmişti. Burada ibtidaiye mektepleri, eski tip bir başlangıç okulları konumunda olan sıbyan mekteplerini dönüştürecek. Burada II. Abdülhamid ve onun döneminde maarifi yöneten devlet adamlarının bu konudaki hassasiyetini göz ardı etmemek gerekir.

Osmanlı maarif yöneticileri sıbyan mekteplerinin ıslahı için ilk zamanlardan itibaren cetveller düzenleyerek konuyu takip ediyorlardı (BOA, MF.MKT, 24-39, 6 Zilhicce 1291 / 14 Ocak 1875). Sıbyan mektepleri için rol model kesinlikle ibtidaiye mektepleriydi. Henüz 1878 yılında Maarif Nezareti, Gemlik kazası maarif komisyonuna göndermiş olduğu bir yazıda sıbyan mekteplerinin, İstanbul'da numune olarak tesis edilmiş olan ibtidai mekteplerine uygun olarak düzenlenmesini istemişti (BOA, MF.MKT, 58-145, 17 Zilhicce 1295 / 12 Aralık 1878).

Sıbyan mekteplerinde yapılan reform işlemlerinin henüz başlarında bu çabanın başarısızlığa uğradığı görülmekteydi. Maarif Nezaretine bu konuda gelen layihalar da bunu doğrular nitelikteydi (BOA, MF.MKT, 63-27, 9 Receb 1296/29 Haziran 1879). Sıbyan okullarının temel problemi eski düzen usulünde (usul-i kadime) eğitime devam etmeleriydi. Aslında bundan kurtulmalarını beklemek pek de doğru olmazdı, çünkü asırlardır benzer eğitime devam eden kurumların, bilhassa da ibtidaiye mekteplerinin gölgesinde ıslah edilme pratiğinin tutması da pek beklenemezdi. Maarif Nezareti, sıbyan mekteplerinin bu şekilde eski tip eğitime devam etmesinin maarifin yayılması ve ilerlemesini engelleyen sebepler arasında birinci sırada sayıyordu. Nezarete göre sıbyan mekteplerinin modernize edilmesinin yegane yolu ibtidai mekteplerinin öğretim yeni yöntemlerinin takip edilmesinden geçiyordu. Bunu yerine getirmemenin yanında sıbyan mektepleri, Darümuallimin-i Sıbyan'dan yetişmiş beş on öğretmen tayini ile alınan geçici tedbirlerden çareler aramaktaydı. Bunun tam anlamıyla bir çare olmadığı ortadaydı. Henüz daha yolun başında olan ibtidaiye mekteplerinde (numune mektepleri) yeni yöntemlere uygun bir eğitim verilmekteydi ve sıbyan mekteplerinde çalışan tecrübeli hocaların Perşembe ve Cuma ibtidaiyelere giderek bu tarz eğitimi öğrenmeleri mecbur tutulacaktır (1879). Buradaki en önemli sorun sıbyan mekteplerinin eski usulle öğretim vermeye devam etmesiydi (BOA, MF.MKT, 64-36, 14 Şaban 1296/3 Ağustos 1879).

Maarif Nezareti bir yandan modern usulde ibtidaiye mekteplerini açıp yeni usulde ilkokul eğitimi verirken, bir yandan da klasik dönemin ilkokulu olan sıbyan mekteplerini dönüştürmeye çabalıyordu, fakat sorun görüldüğü kadar basit değildi. Sıbyan mekteplerindeki sorunun neden büyük olduğunu anlamak için rüştiyelere bakmak yeterli olacaktır. Öyle de oldu. Maarif Nezareti, sıbyan mekteplerinden rüştiyelere geçen öğrencilerin kalitesinde ciddi problemler olduğunu görecektir. Nezaretin bu konuda gelen ilk örnek 1879 yılında Aydın vilayetinde tecrübe edilmişti. Aydın'a bağlı Foça-i Cedid kasabasında 250 Müslüman civarında bulunan köyde rüştiyeye devam edebilecek 40-50 kadar öğrenci bulunuyordu. Rüştiye için bir de öğretmen tayin edilmişti. Her şey usulüne göre başlamış gibiydi, ancak okul açıldığında devam eden öğrenci sayısının 13 olduğu görüldü. Köy halkının ilim tahsiline pek bir rağbeti yoktu. Köy halkı yaz mevsiminde bağ ve bahçelerde çalıştığından dolayı sıbyan mektebinden rüşdiye mektebine gerekli bilgi ve donanıma sahip öğrenci yetiştirilmediği anlaşıyordu. Bu kadar az öğrenci için de boş yere ikinci bir öğretmen göndermek doğru değildi (BOA, MF.MKT, 64-5, 7 Şaban 1296/27 Temmuz 1879).

Maarif Nezareti için sıbyan mekteplerinden rüştiyelere geçiş problemleri bir konu olarak varlığını sürdürdü. Sıbyan mekteplerindeki öğrencilerin bir müddet bu okullara devam ettikten sonra rüştiyelere devam ettiği görülüyordu. Rüştiyelere geçişin ne şekilde olduğu da belirsizliğini koruyordu. Rüştiyelere geçişin hızlı olması sıbyan mekteplerinde öğrenci sayısı da azalmaktaydı. Böyle bir azalma ise mekteplerdeki muallimlerin alacakları ders ücretlerinin de düşmesine neden oluyordu. Öğretmenler geçim sıkıntısı çekiyorlardı ve bu da onların eğitim-öğretime dikkatlerini vermelerini engelliyordu. Sıbyan mekteplerinde böyle bir sorun varken öğrencilerin rüştiyelere kolay bir şekilde geçmesi rüştiyenin eğitimi açısından da büyük bir sorun olarak görülüyordu. Tabii tek sorun bu değildi; Maarif Nezareti için bir başka husus çocukların dini vazifelerini tam anlamıyla öğrenememeleriydi. Nezaret bu dini gerekçeyi de ön planda tutarak vilayetleri uyarmaktan çekinmeyecekti. Buna göre Kur'an-ı Kerim ve tecvid ile dini ilimlerin temel prensiplerini tahsil eylediğine dair elinde ibtidaiye mektepleri şahadetnamesi olmayan çocukların rüşdiye mekteplerine kabul olunmaması kararlaştırıldı. Bu ikaz askeri rüştiyelere de yapıldı. Bununla beraber çocukların mekteplerde tahsil vakitlerini boşa geçirmelerine sebep olan, şahadetname alınmasından sonra rüştiye mekteplerine öğrencilerin devamını sağlamayan, usul-i cedidenin yaygınlaştırılması hakkında yapılan tembihlere muhalif davranan öğretmenlerin sorumlu tutulacakları da belirtilmiştir. Maarif Nezareti yukarıda ifade edilen bu hususu çocukların peder ve velilerince dahi bilmeleri için ilan etmiştir (BOA, MF.İBT, 15-117, 26 Muharrem 1298/29 Aralık 1880).

Rüştiye mekteplerine sıbyan okullarından gelen öğrencilere yapılan Kur'an-ı Kerim, tecvid ve ilmihal imtihanı Maarif Nezareti tarafından yeterli görülüyordu. Nezaret, referans olarak da Maarif Nizamnamesini gösteriyordu. Sıbyan mekteplerindeki bu derslerin dışında hat, fenn-i hesab, Osmanlı tarihi, coğrafya gibi derslerin de alınması ile birlikte bir öğrencinin şahadetname alması gerekiyordu. Bu dersleri alarak şahadetname sahibi olan öğrenciler ancak rüştiyeye kabul edilebilirdi. İbtidai mekteplerindeki usul-i cedid bu dersler ve içeriklerinden oluşuyordu. Maarif Nezareti yeni yöntemi ülkenin her tarafına yaymaya kararlıydı. Eski usulde eğitim veren bütün sıbyan mekteplerinin yeni yöntem ve derslerle yola çıkmış olan ibtidai mekteplerinin programına uyması devlet için eğitim alanında en önemli mesele olarak duruyordu. Zihinlerin inşasının temeli ve ilmi müesseselerin gerçek kaynağı olarak görülen ibtidaiye mektepleri, ileri tahsilde okullara kabiliyetli öğrenciler yetiştirmek amacıyla zamanın ruhuna uygun bir eğitim veren yerler olarak devletin gözünde makbul okullardı (BOA, MF.MKT, 103-68, 29 Safer 1306/4 Kasım 1888).

Maarif Nezareti, rüştiyelerin 1882 yılı itibariyle 400'den fazla olduğunu görüyor, ancak bu sayı da yeterli görmüyordu. Bundan daha da önemlisi esas öğretim sayılan sıbyan mekteplerinin eğitim metotları eksikti. Bunların baştan düzenlenmesi ve ıslah edilmesi ile birlikte ahalinin çocukları cehalet karanlığından kurtarılmalıydı ki, bu da maarif ve medeniyetin Osmanlı ülkesinde ilerlemesini sağlayabilirdi. Bundan dolayı Osmanlı ülkesinin bütün köy ve kasabasında sıbyan mektepleri açılarak, İstanbul'da bulunan ibtidaiye mekteplerinde olduğu gibi Kur'an-ı Kerim, dini akide, kısas-ı enbiya, ahlak ve coğrafya gibi derslerle öğretim yapılması faydalı olacaktı. Yeni usul ile verilecek eğitim ile ziraat, ticaret ve sanayinin artması ve her türlü gelişmeye hizmet edebilecek olan ziraat ve ticaret ve sanayi mektepleri açılması sağlanacaktı (BOA, MF.İBT, 16-41, 22 Eylül 1298/4 Ekim 1882).

Sıbyan mekteplerinin modernize edilmesi sırasında yaşanan sorun sadece öğrenci ve öğretmen değildi. Bu mektepler tahsisat sorunu da yaşıyordu. Devlet hazinenin müşkül durumunu da öne çıkarmaktan çekinmiyordu. Adı geçen mektepler gerçekte birer vakfa bağlı olduğu için, vakıflardan gelecek gelire bakıyordu. Ancak çok daha büyük bir problem vardı. Mekteplere yakın hayratların pek çoğu mahvolmuştu. Bazı vakıflar gelirlerini boş yere harcamıştı. Nezarete göre onca para hazineye harcansa hem dini gerekleri hem de maarifin yayılmasına hizmet edeceği öngörülüyordu. Maarif Nezareti burada kaynak bulma konusunda bir hususa dikkat çekmişti. Maarif sandıklarına, adı sanı kalmamış vakıflardan (evkaf-ı münderise) gelir aranılıp bulunması, harap olmuş cami ve mektep arsalarının bu tür vakıf denilerek satılması ve Evkaf Hazinesinin elindeki gelire dokunmak doğru değildi. Böylece nezaret, vakıflar gibi karmaşık bir alana girmekten uzak durmayı tercih ediyordu (BOA, MF.İBT, 16-41, 22 Eylül 1298/4 Ekim 1882).

Sıbyan mekteplerinin kaynak sorunu yaşadığı bir sırada Maarif Nezareti bu okulları bir yandan da ibtidaiyeye dönüştürme (tahvili) işlemini gündeminde tutuyordu. Aslında baştan beri Maarif Nezaretinin böyle bir planı olduğunu söylemeliyiz. Osmanlı siyasi eliti baştan beri bu sıbyan mekteplerinin dönüştürmek istiyordu, ancak bunu başta ve hemen bir anda yapması mümkün değildi. Tedrici olarak yapılacak olan bu dönüştürme işleminin imparatorluğun sonuna kadar sürdü. Bu dönüştürme sırasında Maarif Nezareti İstanbul'daki ibtidaiye mekteplerinin kabul edilmiş olan programlarını ölçü olarak alıyordu. İstanbul'daki ibtidaiye mekteplerindeki sınıflarda okutturulan kitaplar ve talimatlar istenildiğinde taşradaki maarif müdürlüklerine gönderiliyordu (BOA, MF.İBT, 24-48, 4 Teşrinisani 1305 / 16 Kasım 1889).

Hükümet bu dönüştürme işlemine öncelikle İstanbul'dan başlamıştı. Maarif Meclisinde sıbyan mekteplerinin ibtidaiye mekteplerine çevrilme kararı alınmıştı. Bu karar merkezden çevreye doğru uygulanacaktı. Haliyle İstanbul bir yerde projelerin uygulanacağı ilk şehir olacaktı. Böyle bir işleme 1883 yılının sonbahar mevsiminde teşebbüs edildi. 4833 kuruş maaş tahsis edilerek İstanbul'daki sıbyan mekteplerinin usul-i cedid üzere ibtidaiyeye dönüştürülmesi kararı alındı. Hükümet bu tür bir işlemin gerçekleşmediğini görmüştü. Örneğin Selanik'te bin bir güçlülük ve bir dereceye kadar ıslah edilmiş olan sıbyan mekteplerinde muallimler ikinci ve üçüncü yıl eğitimi alan öğrencilerin rüştiyeye kabul edildiklerini görünce diğer dersleri vermeye lüzum görmemişler, eski sisteme geri dönmüşlerdi. Yine de nezaret başladığı bu adımda kararlı görünüyordu. Öğretmenlere ayrılacak 150 kuruş maaşla bu işlemin yapılması için Maarif Meclisi konuyu müzakere edecekti (BOA, MF.İBT, 17-114, 5 Muharrem 1301/6 Kasım 1883; BOA, MF.MKT, 103-68, 29 Safer 1306 / 4 Kasım 1888).

Maarif Nezaretinin sıbyan mekteplerini dönüştürme çabaları daha çok şehir merkezlerindeki okullar için geçerli olabilirdi. Taşrada ve bilhassa da köylerdeki mektepler için böyle bir dönüştürme mümkün olabilir miydi? Bunun pratikte pek de imkan dahilinde olduğunu söylemek doğru görünmüyor. Maarif Nezaretinin bu konudaki buyrukları henüz köylerde yankı bulmuş değildi. Şehir merkezi ile köyler eğitim konusunda başka türlü eğitim veriyordu, ki makasın açıldığını en açık köylerde görmek mümkün. II. Abdülhamid zamanında şehir merkezinde modern ve ileri düzeyde bir ilköğretim eğitimi verilirken, köylerde geleneksel

eğitim bile tam olarak öğrencilere sunuluyor muydu? Bu soruya kuşkulu cevap vermek gerekir, çünkü taşradan gelen sesler bu kuşkuyu daha da artırıyordu.

İstanbul'un hemen dibinde Hüdavendigâr vilayetine bağlı köylerde eğitimin ne kadar geri bir düzeyde olduğunun, sıbyan mekteplerinin neden geri kaldığının cevabı 1889 yılının daha ilk aylarında verilmişti. Hüdavendigâr vilayetinden köy camilerinin duvarına asılması için bir ilan name yayınlandı. İlan namenin detaylarına bakıldığında sıbyan mekteplerinin normal bir eğitim bile verememesinde büyük bir problemin ortada olduğu anlaşılıyor: Köy imamları. İlan nameye inanacak olursak köy imamlarının çoğu İslam dinini köylere öğretecek ve çocukları okutup yazdıracak kadar ilime sahip değildir. Köylerle çocukların işte bundan ötürü acınacak bir haldedir. Müslüman köylerinde bu tür cehalet ahvalinin özellikle de bu zamanda kabul edilemeyeceğinin altı çizilmekteydi. Sorun tespit edilmiş, şimdi sıra çözüme gelmişti. Maarifin göstereceği kitapları okutmayı bilen şahadetnameli birer hoca tayini ile bu sorun çözülebilirdi. Köylerde bulunan imam, muhtar ve ihtiyar meclisi azaları birlikte, ilan tarihinden itibaren bir komisyona gelecek hocalar burada imtihan edilecek. İmtihanı geçenler birer şahadetname ile köylere gönderilecektir. Hocalık edemeyeceği anlaşılan imamlar değiştirilip yerlerine imtihanlı, şahadetnameli birer hoca tayin edilecektir. Şahadetname ile tayin olunacak hocalar köy çocuklarını kış günlerinde ve Cuma günlerinden başka her gün okutmaya devam edecek ve yaz günlerinde yani harman vakitlerinde ise dersleri bütünüyle terk ettirmeyip hiç olmazsa günde bir saat kadar okutup yazdırmaya çalışacaktır. Hocaların işi sadece öğretim olmayacaktır. Çocuklarını okutup yazdırmayan veliler olur ise onların isimlerini yazılı bir defter yazıp ayda bir kere komisyona gönderecek ve bundan başka köy mekteplerinde oğlan kız ne kadar çocuk okutursa yine ayda bir kere bir defterler komisyona bildirecektir. Bu konuda sebepsiz vazifesini yerine getirmeyen hocalar bulunursa birinci defa ihtar, ikinci defa kınama cezası, üçüncü defa komisyona çağrılacak ve bir özür beyan edemezlerse azledilecektir. Bunun yanında hocalar beş vakitte köyde olanları toplayıp cemaatle namaz kılacaktır. Hocalar haylaz çocukların da listesini yapıp bir deftere kaydedecektir. Bunları yapmayan hocalar ihtiyar heyetleri tarafından tespit edilip komisyona bildirilecektir. Yukarıdaki tedbirlerin yerine getirilmesini kontrol etmek üzere nahiye zabıta memuru ve naibi sorumlu olacaktır (BOA, MF.MKT, 112-63, 14 Şubat 1304 / 26 Şubat 1889).

4. İBTİDAİYE MEKTEPLERİNİN AÇILMASI

Sıbyan mekteplerinin yenilenmeye çalışılmasındaki temel espri en baştan ibtidaiye mekteplerinin açılması ve sıbyan mekteplerinin bu yeni ibtidaiye okullarına dönüştürülmesinden başka bir şey değildi. Sıbyan mekteplerinin çocukların eğitiminde büyük sorun olarak duruyordu. Bu konuda adım atacak en önemli Osmanlı aydını Cevdet Paşa olacaktır. Cevdet Paşa, Tanzimat ve I. Meşrutiyet döneminde hemen her konu hakkında kitap, risale, layiha kaleme almış, Osmanlı'da yaşanan mevcut sorunlara çare aramıştır. Onun kafa yorduğu konuların başında eğitim geliyordu. Tanzimat'ın diğer yöneticileri gibi o da sıbyan mekteplerinde reform yapılması gerektiğini iyi biliyordu. Bunun için de ilk adımı o atacaktı.

1869'da yayımlanan Maarif Nizamnamesinde sıbyan mekteplerinin talim yöntemlerinin yenilenmesi hedeflenmişti. Bu amaçla darümuallimin-i sıbyan kurulmuş, burada öğretmen yetiştirilmeye başlanmıştı. 1870'lerin hemen başında bu ıslahatın fiiliyatına teşebbüs zamanı iyice yaklaşmış olduğundan yeni öğretim usulünde ilk tecrübeyi edinmek ve ileride de bunu yaygınlaştırmak için mekteb-i ibtidaiyenin ilk adımı atıldı. Bu adım Nuruosmaniye Câmii'nin bahçesinde bulunan kargir mektep düzenlenerek Numune Mektebi adıyla kurulmuştur. Bu ilk ibtidaiye mektebiydi. Hoca olarak darümuallimin-i sıbyandan mezun olan Malatya'lı Osman Efendi imtihan edilip bu okula atandı. Bu mektep, usul-i cedid ile eğitim veren sıbyan mektebi olarak görülüyordu, gerçekte ise yepyeni bir ilkokuldu.² Görüntüsü sıbyan ve geleneksel bir okul ama içeriği, düzeni ise yepyeni bir okul olan ibtidaiye mektebiydi. Öğrencilerden haftalık ücret alınacaktı ve muallime ise 1872 Şubat ayından itibaren 400 kuruş maaş verilecekti. Öğretmenin yanında çocukları evlerinden getirip götürmek için bu tarihten itibaren aylık 100 kuruş ile Mehmet Ağa bevvab olarak görevlendirildi. Osmanlı'nın en son vakanüvis tarihçisi ve yine devletin maarif nazırlarından birisi olan Abdurrahman Şeref Bey, yeni usulde açılan bu ibtidai mekteplerin, diğer sıbyan mekteplerini birer birer ve tedrici bir şekilde ortadan kaldırarak ibtidai mekteplerinin kurulmasına sebep olduğunu belirtir (Ergin, 1977: 468).

Her ne kadar temelleri Tanzimat döneminde atılsa da ibtidaiye mekteplerinin yaygınlaştırılması projesi II. Abdülhamid dönemine tesadüf eder. Diğer okullarda olduğu gibi ibtidaiye okulları da yaygınlaştırılarak modern eğitimin kurulmasına teşebbüs edilecekti. Modern eğitim devlet için gerçekte bir riski de içinde barındırıyordu, ancak devlet bu adımı zaten bir önceki yüzyılda atmıştı (Gündüz, 2018: 91) Tanzimat'ın

² Bu ilk ibtidaiye mektepleri Selim Sabit Efendi'nin 1871'de kaleme aldığı Rehnüma-yu Muallimin adlı eseri model aldılar. Eser öğretmenlere rehber olması amacıyla hazırlanmıştı. Bkz., (Somel, 2015: 217).

mütereddit tavırlarına karşın II. Abdülhamid ve ekibi giderek ve dozajını artırarak tercihlerini yeni ibtidaiyelerden yana kullanacaktır. Bu kaçınılmaz bir olgu olacaktır devrin yönetimi için; zira eğitimin hemen her alanında modern okullar açan yeni yönetim için öne çıkan en önemli problem ilkokullardı. Tanzimatçıların ihmal ettiği bir alanı şimdi II. Abdülhamid ve ekibi yeni baştan ele alacaktı.

Yeni usule göre Nurusomaniye’de açıldığı açılmış olan ibtidaiye mektebinin diğer şubelerinin de açılması işi oldukça hızlı bir şekilde ele alındı. İkinci olarak açılan ibtidaiye okulu Simkeşhane bitişiğindedi. Buradaki okula devam etmek okuldaki muallime müracaat ederek isimlerini kaydettireceklerdi. Maarif Nezareti bu müracaat haberinin gazeteler vasıtasıyla ilan ettirilmesini sağlayarak, halkın böyle bir haberi duymasını sağladı (BOA, MF.MKT, 21-11, 7 Şevval 1291 / 17 Kasım 1874).

Simkeşhanedeki ikinci ibtidai mektebinden sonra Maarif Nezareti bu yeni okulların açılmasına devam ediyordu. Artık iki yeni modern ilkokul açılmış ve olumlu tepkiler alınmıştı ve şimdi sıra ardı ardına İstanbul’da yeni ibtidaiye mekteplerini açmaktı. Simkeşhane’deki ibtidaiye mektebinin açıldığı sırada bu kez yeni bir ibtidai mektebinin açılması imkanı doğmuştu. Hocapaşa’da çıkan bir yangında yanmış olan Yeşil Mektebe karşılık olarak Maarif Nezareti bir ibtidai mektebinin açılması isteğini Evkaf Nezaretiyle paylaşmıştı (BOA, MF.MKT, 24-70, 22 Zilhicce 1291/30 Ocak 1875).

1876 yılında Maarif Nezareti 34 maddelik ibtidai talimatnamesi yayınladı. Talimatname tedris meclislerine, okulların idaresine, alınacak vergilere, devamsız öğrenci ve öğretmenlerin okullardan uzaklaştırılmalarına ilişkin kuralları kapsıyordu (Sakaoğlu, 2003:101). Belki bu talimatnamenin de etkisi ile ibtidai mekteplerinde bir hareketlilik görülecektir.

Kuruluşundan 1876 yılı ortalarına kadar İstanbul’da açılan ibtidaiye okulu sayısı yediyi bulmuştu ve İstanbul halkı tarafından bu yeni okullara rağbetin büyük olduğu anlaşılmaktadır. Bu yeni ibtidai mektepleri öğrenci taleplerine yetişememiş olacak ki öğrencileri koyacak yer bulamamaktan şikayetçiydiler. 1876 Mayıs’ında böyle bir konu gündeme gelmişti. Simkeşhane’deki ibtidai mektebinin fazla olan öğrencileri için Laleli Cami bahçesinde bulunan vakıf odalarının mektep olarak kullanılması için Evkaf Nezareti bilgilendirildi. Bu odaların Mayıs ayı başından itibaren Maarif Nezaretine verilmesi, bunun için de muallimliğine darümuallimin-i sıbyan mezunu olan Şaban Efendi’nin, yazı muallimliğine de Numune Mektebi yazı hocası Mustafa Efendi’nin atanması uygun görülmüştü (BOA, MF.MKT, 36-46, 17 Rebiülahir 1293/12 Mayıs 1876). Maarif Nezareti, bu yıl içinde sadece İstanbul’da Saraçhane, Simkeşhane, Nur-ı Osmaniye, Laleli, Bebek, İstinye ve Beylerbeyinde bulunan ibtidaiye mektepleri muallimlerine bir yazı göndererek okullarında kaç öğrenci olduğunu ve ne kadarının erkek ve kız olduğunu sormuştu (BOA, MF.MKT, 38-93, 4 Cemaziyevvel 1293 /28 Mayıs 1876).

Henüz daha ibtidaiye mektepleri yolun başındaydı. Maarif Nezareti bu okullara güveniyor ve tercihini bunlardan yana kullanıyordu. Okulların sayısı çok azdı ve nezaret ibtidaiyelerin tatile girdikten sonra dahi öğrencilerin takip edilmesini istiyordu. 28 Mayıs 1876’da Mahmudiye, Saraçhane, Simkeşhane, Nuruosmaniye ibtidaiye mektep muallimlerine gönderilen bir müzekkere durumu özetler mahiyettedir. Sıcak günlerde tatil edilmesi gereken diğer mektepler gibi ibtidaiyeler de yaz tatiline girecekti. Ancak bu okullar henüz daha birkaç yıllık bir geçmişe sahipti ve nezaret sistemin henüz oturmamış olduğunu düşünmüş olacak ki, çocukların “şurada burada vakit geçirmekte olduğunu” ve bunu engellemek için en azından haftada bir ders verilmesi gerektiğini iler sürmüştür (BOA, MF.MKT, 40-16, 25 Cemaziyelahir 1293 / 28 Mayıs 1876).

Yolun başında olmasına rağmen ibtidai mekteplerine halktan yoğun bir talep vardı. Öğrenci sayısı olağanüstü sayıda artmıştı. Bu mekteplerden Nuruosmaniye Cami bitişiğinde bulunan ibtidai mektebinde öğrenci sayısının fazla oluşundan ötürü izdiham yaşanıyordu. Fakat bir mektepte bu kadar izdiham yaşanması öğretim işini karıştırabilirdi. Bunun önüne geçmek ise sadece o bölgede diğer bir mektebin açılması ile mümkündü. Ortada başka bir sorun daha vardı: Muhacirler, 93 Harbi sonrasında İstanbul’a gelmiş olan binlerce muhacirlerin bir kısmı mektepleri mesken tutmuşlardı. Nuruosmaniye Caminin hünkar dairesinin mektep olarak kabul edilmesi sorunu çözmüştü (BOA, MF.MKT, 12-147, 6 Zilhicce 1296 /21 Kasım 1879).

Öncelikle İstanbul’da ibtidaiye mektebi açılmış olsa da taşrada da bu okulların yavaş yavaş açıldığını görüyoruz. İstanbul’dan sonra diğer şehirler erkek ve kız ibtidaiye mekteplerini açarken en çok öğretmen sıkıntısı çekiyordu. Problem yeni usulü bilen öğretmenler henüz istenilen derecede yetişmemiş olmasıydı, yoksa bina yapmak ve ders araçlarını tedarik değildi (BOA, MF.İBT, 15-79, 7 Zilhicce 1297 / 10 Kasım 1880). Maarifi yönetenlere göre “vatan evladının” talim ve terbiyeleri ancak ibtidai mekteplerin varlığı ile mümkündü. Bu yeni açılan mekteplerin halka halka genişlemesi gerekiyordu. Ancak imparatorluğun hemen her yerinde hızlı bir şekilde açılmaya başlayan ibtidaiye mekteplerinin en büyük sorunu olan yetişmiş

öğretmen öyle hemen halledilecek bir mevzu gibi de durmuyordu. Öğretmen alımında birtakım cetveller düzenlenerek liyakati olan öğretmenlerin seçimine gidilse de devletin, ilkokulun modernleşmesinde tüm iyi niyetine rağmen istediği hedefe birkaç on yılda ulaşması zor görünüyordu (BOA, MF.MKT, 70-59, 1 Zilkade 1298 / 27 Ağustos 1881; BOA, MF.MKT, 75-69, 28 Rebiülahir 1299 / 19 Mart 1882).

Sayısal açıdan bakıldığında Osmanlı Hükümeti 1882 yılında özellikle İstanbul'da çok hızlı bir şekilde ibtidaiye hedefine ulaşmış görünüyordu. 65 hususi ve 33'de resmi olmak üzere toplam 89 ibtidaiye mektebi İstanbul'da eğitim faaliyetlerini sürdürüyordu (BOA, Y.PRK.MF, 1-18, 29 Zilhicce 1299 / 25 Ekim 1882). Ancak bu bizi yanıltmamalıdır. Daha birkaç yıl önce sadece birkaç tane olan ibtidai mektep sayısı nasıl oldu da bir anda 100'e yaklaştı. Bu nokta da ayrıca üzerinde düşünülmesi gereken bir konudur, çünkü bu kadar modern ilkokulun açılması ve hizmet vermesi, özellikle de usul-i cedid denilen yeni yöntemle yetişmiş öğretmen bulmak zorken kuşkuyla bir durummuş gibi geliyor. Muhtemelen eski sıbyan mekteplerinin kısa sürede isim değiştirip ibtidaiyeye dönüştürülmesi şeklinde bir yola başvurulmuş olabilir.³

İbtidaiye mekteplerinin gerek İstanbul'da gerekse taşrada sayıca artışı yukarıdaki çekince de dikkate alınarak bizi yanıltmamalıdır. Bir anda bu kadar çok ibtidaiye mektebinin açılması bina ve yer açısından belki kolay görünüyor ama içeriden olaya yaklaşırsak eğitim kalitesi açısından bir sorun olduğunu görebiliriz. Bilhassa taşrada ibtidaiyelerin sorunlar yaşadığı anlaşılmaktadır. İstanbul'un hemen bitişiğinde olan Edirne'den gönderilen uzun bir rapor bu sorunu gün ışığına çıkarır. Edirne Maarif Müdürü 19 Mayıs 1885'de Maarif Nezaretine yolladığı raporunda ibtidai mekteplerinin mevcut durumunu hem eleştirir hem de önerilerini sıralar. İlk eleştirilerini okul binalarına yapar. Ona göre binalar havasız, ışsız ve rutubet içindedir. Öğrencilerin sağlığını mahv ve harap eden köy mektepleri binalarına engel olunmalıdır. Hocalar öğrencilere iki yıl dini eğitim vermektedir. Çocuklara yalnız elifba okutulup birazda hesap ve okuma yaptırılmaktadır. Ayrıca 7 yaşına gelen çocukların okula gidip gitmemesine veliler serbest bırakılmaktadır. Maarif müdürü bunların eğitimle alakası olmadığını, hatta bunlara özel mektep olarak bile bakılamayacağını söyler. Müdüre göre İstanbul'un dibinde ve göz önündeki vilayetin ibtidai mektepleri bu halde olursa şüphesiz başka yerlerde ve bilhassa uzak vilayetlerdeki hali daha fenadır. Müdür problemleri sıraladıktan sonra çözüm önerilerine geçer: Öncelikle okullarda ne kadar mektep, öğretmen ve öğrenci vardır bunları tespit etmek gerekir. Gerçekle yüzleşmek gerekir. Böylece ıslahata başlanabilir. Islahat programı tedrici bir şekilde olmalıdır. Müdüre göre bütün bu eski okulları birden kapatmak ve yerine şimdilik yerlerine hiçbir şey koymamak doğru değildir. Zararları az olacak bir şekilde bu tip okulların yaşatılması gerektiğine inanan müdürün bu anlayışı ibtidai mekteplerinin nasıl bir reform mantığı ile ilerlediğini göstermesi açısından önemlidir. Merkezde maarifi yönetenler de taşradaki maarif yöneticileri de almış oldukları geleneksel eğitimin etkisi ile olacak ki, tedrici bir reform savunucusudurlar (BOA, MF.İBT, 18-130, 7 Mayıs 1301 / 19 Mayıs 1885)

İbtidai mekteplerinin asıl gayesini yukarıda bahsi geçen Edirne Maarif Müdüründen başka iyi tespit eden pek olmamıştır. Önerilerine daha yakından bakmakta yarar vardır. Ona göre ibtidai mekteplerinin programı merkezi değil mahalli/muhiti olmalıdır. Memleket uzun vadeli çözümlere tahammülsüzdür ve bu nedenle ihtiyacı her göze batacak kadar net ve bariz bir şekle koymak gerekir. Eldeki ıslah vasıtaları şimdiki fayda ve zararı düşünülerek ve israftan sakınarak bunları belli noktalarda toplamak suretiyle daha az zamanda ve daha kısa yolda bu gayeye ulaşmak gerekir. İbtidai mektepten çıkan çocuk hayata atılmak ve yalnız orada verilecek genel malumat ile hayatını kurtarmalıdır. Buradan çıktıktan sonra başka bir mektebe gider ve tahsilini tamamlaması asıl hedef olmamalıdır. Köylü bir çocuk köy mektebini bitirdikten sonra yine köyde kalacaktır ve kalmalıdır. İbtidai mekteplerde hoca çocuğa toprağını daha iyi işletecek ve daha fazla para kazandıracak medeni ihtiyaçları tattırmalıdır. Elindeki temiz buğdaydan temiz ve pişkin ekmek yapmasını, yalnız buğdaydan, kabaktan ve bulamaçtan kurtularak şimdi yalnız sattığı veya sakladığı tavuktan, yumurtadan, etten de yemesi gerektiğini, sarılığın, omuzlarındaki çocukluğun, boğazdaki öksürüğün, damarlardaki kansızlığın, derideki yaraların nereden geldiğini ve bunlardan korunmak için ne yapılacağını öğrenecek, rutubeti, ışığı, havayı nasıl ve nerede yatılacağını, nasılı giyinileceğini bilmelidir. Vücudunu ve çamaşırını pis bir halde bulundurmanın zararını, bitler içinde dolaşmanın fenalığını, temizliğin dinle, insanlıkla olan alakasını, abdesthanelerin nasıl olacağını öğrenmelidir. Hoca çocuklara doktorun, ebenin ne olduğunu söyleyecek, onlara, dini, milleti, vatani, rençberliği, askerliği anlatacak, hükümeti sevdirecek biri olmalıdır (BOA, MF.İBT, 18-130, 7 Mayıs 1301 / 19 Mayıs 1885)

İbtidai mekteplerinin kuruluş gayesi yukarıda bir taşra maarif müdürü tarafından çok iyi anlatıldı. Taşra maarif yöneticileri elbette İstanbul'dakilerden daha çok problemi yaşıyorlardı. Köyler ülkenin eğitimde en alt

³ Sıbyan mekteplerinin dönüştürülmesi devletin sonuna kadar sürmüş bir projedir. Bu konudaki bir örnek için bkz., (Gökmen, 2006: 149-173)

kademesinde kalan yerlerdi. İbtidaiyelerin buralara kadar inmesi reformun hayata geçirilmesi anlamında değerliydi, ancak bu hiç de kolay icra edilecek bir proje de değildi. Yine de devletin ibtidaiye mekteplerinden çıkacak öğrenciden hedeflediğini göstermesi açısından değerli bir rapor olarak görülebilir. Osmanlı maarifini elinde tutan siyasi/bürokratik elit eğitimi genele yaymada kararlı görünmektedir. Buradan çıkacak çocukların sağlık şartlarını yerine getirmelerini istemenin yanında, milleti, askerliği, hükümeti sevmesinin beklenmesi Osmanlı hükümetlerinin ibtidai mekteplerinden bütün toplumu temelden dünyanın yeni şartlarına göre düzenlemek istediğinin açık belirtileri gibi duruyor.

5. SONUÇ

Sıbyan mekteplerinden ibtidaiye mekteplerine geçişin Osmanlı hükümetlerinin bir modernleşme projesi olduğu açıktır. Tanzimat'ın son dönemlerinde böyle bir proje gündeme alınmış olup II. Abdülhamid dönemi hükümetleri zamanında ülkenin bütün sathına yayılmış bu büyük proje, devletin sahip çıkması ile belli bir seviyeye gelmiştir. Elbette devlet böyle büyük bir adımı atarken ülkenin geri kalmışlığının farkındaydı. Bunu da ilk fark edenler Tanzimat bürokratlarıdır. 19. yüzyıl, bilhassa bilim ve teknolojinin baş döndürücü bir hızla ilerlediği, bilim ve teknolojiyi üretemeyen ülkelerin ise buna ayak uydurmakta çok zorlandığı bir zaman dilimidir. Osmanlı siyasi-bürokrasi eliti 18. yüzyılın sonlarından itibaren bunun farkındaydı. Yukarıdan aşağıya doğru giden reform hareketleri, öncelikle yüksek tahsilli insan yetiştirmeye odaklanmış ve belki o dönem için acil olanı doğru bir şekilde tercih etmişlerse de on yıllar geçtikçe devleti yönetenler, ilkokul çağındaki çocukların da bu modern eğitime (usul-i cedid) tabi tutarak Osmanlı toplumunu çağın gerektiği şartlara uyarlamak istemişlerdir.

Tanzimatçıların başlattığı ve II. Abdülhamid dönemi hükümetlerinin de canhıraş bir şekilde üstüne titredikleri ibtidaiye mektepleri külli bir modernleşme projesinin aşağıdan başlatılmasının adıdır. Böyle bir projeye sadece saraydaki padişah, hükümetteki sadrazam, maarif nazırı değil, taşradaki maarif müdürü ve eğitim almış muallim de inanmış gözükmektedir. Devlet kararlı bir şekilde ilkokul çağındaki çocukların şehirde ve köyde yeni yöntemlere dayalı eğitimi almasını istemektedir. Bunun için 1872-1882 arasında geçen on yılda bile yüzlerce modern ibtidaiye mektebi açılmıştır.

Devletin, modern ilkokulları açarken sıbyan mekteplerini ıslah etmesi ve bundan bağımsız olarak ibtidaiye mektepleri açarak böyle bir iki yol izlemesi bu reformun iki yüzünü temsil eder. Şöyle ki Osmanlı toplumu geleneksel ve muhafazakar bir yapıya sahipti. Alışkanlıkların toplumu yüzyıllarca ördüğü düşünüldüğünde ve ulema gibi geleneksel bir kesimin de varlığı hesaba katıldığında modern eğitim taraftarlarının işinin hiç de kolay olmadığı ortadadır.

Osmanlı yöneticilerinin ibtidaiye mekteplerini modern tarzda ilkokullar olarak gördüklerini belirtelim. İbtidaiye mekteplerinin açılması pragmatik kaygılarla düşünülmüştür. İbtidaiyelerden çıkacak çocukların devlet ve millete sadık, ülkesine yararlı birer vatandaş olmaları asıl hedef olarak hesaba katılmış olmalıdır. Bu ise Osmanlı devletini yöneten elitin bir milli devlet inşa etmek istediklerini gösterir. Belki bu metinlerin yüzeyinden anlaşılıyor ancak satır araları bunu ele vermektedir. II. Abdülhamid'in sultanlığı döneminin birer ürünü olan modern ibtidaiye okulları projesi, sorunları ile beraber önce II. Meşrutiyet, sonra da Cumhuriyet dönemi ilköğretim sistemini etkilemiştir.

KAYNAKÇA

Cumhurbaşkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

BOA, A.MKT.MHM, 437-89, 25 Zilkade 1285 / 9 Mart 1869.

BOA, MF.MKT, 2-150, 14 Cemaziyelevvel 1289 / 20 Temmuz 1872.

BOA, MF.MKT, 24-39, 6 Zilhicce 1291 / 14 Ocak 1875.

BOA, MF.MKT, 58-145, 17 Zilhicce 1295 / 12 Aralık 1878.

BOA, MF.MKT, 63-27, 9 Receb 1296/29 Haziran 1879.

BOA, MF.MKT, 64-36, 14 Şaban 1296/3 Ağustos 1879.

BOA, MF.MKT, 64-5, 7 Şaban 1296/27 Temmuz 1879.

BOA, MF.İBT, 15-117, 26 Muharrem 1298/29 Aralık 1880.

BOA, MF.MKT, 103-68, 29 Safer 1306/4 Kasım 1888.

BOA, MF.İBT, 16-41, 22 Eylül 1298/4 Ekim 1882.

- BOA, MF.İBT, 16-41, 22 Eylül 1298/4 Ekim 1882.
BOA, MF.İBT, 24-48, 4 Teşrinisani 1305 / 16 Kasım 1889.
BOA, MF.İBT, 17-114, 5 Muharrem 1301/6 Kasım 1883.
BOA, MF.MKT, 103-68, 29 Safer 1306 / 4 Kasım 1888.
BOA, MF.MKT, 112-63, 14 Şubat 1304 / 26 Şubat 1889.
BOA, MF.MKT, 21-11, 7 Şevval 1291 / 17 Kasım 1874.
BOA, MF.MKT, 24-70, 22 Zilhicce 1291/30 Ocak 1875.
BOA, MF.MKT, 36-46, 17 Rebiülahir 1293/12 Mayıs 1876.
BOA, MF.MKT, 38-93, 4 Cemaziyelevvel 1293 /28 Mayıs 1876.
BOA, MF.MKT, 40-16, 25 Cemaziyelahir 1293 / 28 Mayıs 1876.
BOA, MF.MKT, 12-147, 6 Zilhicce 1296 /21 Kasım 1879.
BOA, MF.İBT, 15-79, 7 Zilhicce 1297 / 10 Kasım 1880.
BOA, MF.MKT, 70-59, 1 Zilkade 1298 / 27 Ağustos 1881.
BOA, MF.MKT, 75-69, 28 Rebiülahir 1299 / 19 Mart 1882.
BOA, Y.PRK.MF, 1-18, 29 Zilhicce 1299 / 25 Ekim 1882.
BOA, MF.İBT, 18-130, 7 Mayıs 1301 / 19 Mayıs 1885.

Literatür

- Akyüz, Y. (2007). Türk Eğitim Tarihi, ANKARA,: Pegem.
Ergin, O. (1977). Türkiye Maarif Tarihi, Cilt 1-2, İstanbul: Eser Matbaası.
Gökmen, E. (2206). “Aydın Vilayetinde Sıbyan Mekteplerinin İptidâi Mekteplere Dönüştürülmesi”, OTAM, Cilt 20, Sayı 20.
Gündüz, M. (2018). “II. Abdülhamid ve II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim”, İstanbul: İdeal-Kültür Yayıncılık.
Hızlı, M. (2008). “Osmanlılarda İlköğretimin Tarihi”, Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, Cilt 6, Sayı 12.
Kodaman, B. (1991). Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
Sakaoğlu, N. (2003). Osmanlı’dan Günümüze Eğitim Tarihi, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
Somel, S.A. (2015). Osmanlı’da Eğitimin Modernleşmesi: İslamlaşma, Otokrasi ve Disiplin, İstanbul: İletişim Yayınları.